

VIRTUS

29 | 2022

Bert Verwerft

Een caleidoscopische blik op de middeleeuwse toernooicultuur

197

Alan V. Murray en Karen Watts, eds, *The medieval tournament as spectacle. Tourneys, jousts and pas d'armes, 1100-1600*, Royal Armouries Research Series I (Woodbridge: The Boydell Press, 2020, 249 p., ill., index)

De middeleeuwse en vroegmoderne toernooicultuur is één van de meest elementaire onderzoeksdomeinen om de finesses van de ridderlijk-adellijke leefwereld te ontdekken en reconstrueren. Hoewel toernooien als culturele verschijningsvorm onlosmakelijk met de middeleeuwen verbonden blijven, is de studie van het toernooiwezen een jonge wetenschapsdiscipline te noemen. Baanbrekend werk werd vanaf de jaren 1980 geleverd door onder anderen Sydney Anglo, Richard Barber en Juliet Barker, David Crouch en Maurice Keen voor de Engelse toernooiwereld en Joseph Fleckenstein en Andreas Ranft voor de Duitstalige landstreken. Voor de Lage Landen werd de florerende adellijke toernooicultuur recentelijk bestudeerd voor verschillende zelfstandige vorstendommen die later opgingen in het Bourgondische landencomplex, waaronder het graafschap Holland (Antheun Janse), het hertogdom Brabant (Mario Damen) en het graafschap Zeeland (Arie van Steensel). Voor het graafschap Vlaanderen, dat zich in de middeleeuwen kenmerkte door een uitzonderlijk urbanisatieproces, bestudeerden onderzoekers als Evelyne Van den Neste, Andries Van den Abeele, Frederik Buylaert en Andrew Brown vooral de burgerlijke imitatie van het ridderlijke toernooi in de vorm van de vele stedelijke toernooigezelschappen die zich binnen de Vlaamse steden ontwikkelden zoals De Witte Beer in Brugge en het jaarlijkse feest van de Épinette in Rijsel. Deze burgerlijke varianten maakten vanaf de veertiende eeuw opgang in Vlaanderen als onderdeel van een typische stedelijke feestcultuur en vormden de expressie van een groeiende stedelijke autonomie en zelfbewustzijn.

Toch ontbreekt het binnen het jonge onderzoeksveld van het toernooiwezen nog steeds aan een uitgewerkt regionaal-comparatief kader, waardoor het moeilijk blijft om een algemene consensus te vinden over de concrete culturele, militaire, politieke en sociale functies die het riddertoernooi speelde in de diverse regio's van middeleeuwse West-Europa. De redacteuren van het verzamelwerk *The medieval tournament as spectacle* geven in de inleiding aan deze lacune te willen verhelpen door nieuwe wegen te exploreren en de Bourgondische, Engelse, Franse en Duitse toernooicultuur met elkaar te vergelijken. Naast een geografische afweging wordt de West-Europese toernooicultuur ook in zijn lange chronologische verband geplaatst, van zijn vroege ontstaan en ontwikkeling in de elfde en twaalfde eeuw tot de nabloei in de zestiende en zeventiende eeuw. De toernooispelen kenden immers zeer diverse verschijningsvormen (van de *mêlée*, over het traditionele steekspel of *joute* tot de wapenpas en het duel te voet) en het is juist deze pluriformiteit door ruimte en tijd die het fenomeen het bestuderen waard maakt.

198 Deze uitgave is de eerste in de reeks van de *Royal Armouries Research Series*, een nieuwe publicatiereeks die de studie van wapens en wapenuitrustingen tot haar opdracht rekent, vertrekkende vanuit de zeer rijke en gevarieerde wapencollectie van het *Royal Armouries Museum* in Leeds. Verschillende bijdragen zijn herwerkte papers die voor het eerst werden

Steekspel op een stads- of dorsplein in Duitsland. Sommige ruiters bereiden zich voor op het gevecht, anderen chargeren, kijken toe of maken muziek (*gravure, Monogrammist MZ, circa 1500; coll. Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-982*)

voorgesteld op het *International Medieval Congress* in Leeds in 2018. Dat is ook te merken aan de samenstelling van het boek: zeven van de tien auteurs zijn op één of andere manier geassocieerd met de universiteit van Leeds, een kennisinstelling met een uitstekende reputatie op het vlak van middeleeuwse studies. Een andere ambitie die de auteurs van deze nieuwe reeks betrachten, is een nauwere interdisciplinaire samenwerking tussen academici en de wereld van de musea en de erfgoedzorg (curatoren en conservatoren). Door elementen uit de literatuurwetenschappen en/of de studie naar de materiële cultuur van wapens en wapenuitrustingen bij het onderzoek te betrekken krijgen we een frisse blik op het brede scala aan toernooivormen en de hiermee gepaard gaande technologische ontwikkeling van gespecialiseerde wapenuitrustingen.

De titel van het verzamelwerk is enigszins misleidend en geeft de indruk dat de auteurs vooral het belang van riddertoernooien als politiek machts- en communicatiemiddel behandelen. Dit is echter niet het geval: uitsluitend de bijdragen van Karen Watts, James Beswick en Nathalie Anderson bespreken hoe de beoefening van toernooien en steekspelen werd ingezet voor politieke doeleinden. Op het Goudlakenkamp (*Field of Cloth of Gold*) – een diplomatieke ontmoeting tussen de Engelse koning Hendrik VIII en de Franse monarch Frans I vlakbij de Engelse versterking van Calais (1520) – werden verschillende vormen van oefengevechten ingezet om de militaire behendigheid en mannelijkheid van beide vorsten te etaleren aan een verzameld publiek van hoofse dames en heren, zo toont Karen Watts aan. In een sfeer van gedeelde ridderlijke-hoofse waarden en normen bleek de aan de diplomatieke onderhandelingen voorafgaande festiviteiten en toernooispelen het ideale decor om de banden tussen de oude vijanden aan te halen. In een volgende bijdrage toont James Beswick hoe de organisatie van een somptueus koninklijk toernooiprogramma in Smithfield nabij Londen in 1390 kon fungeren als een openbare demonstratie van politieke eendracht en eensgezindheid. Met het toernooi wist de net meerderjarig verklaarde Richard II indruk te maken op de verzamelde Engelse adel en onderdanen. Gevolg was dat de jonge vorst zich kon bevrijden van de machtsgreep van hoge edelen die namens de jonge koning over Engeland regeerden. Een succesvolle ‘performance’ kon dus rechtstreeks resulteren in een toename aan prestige en macht voor de vorst. Wat Beswick veel minder benadrukt in zijn verhandeling is dat ditzelfde roemrijke toernooi ook heel wat internationaal prestige opleverde voor het Engelse vorstenhuis. Onder de deelnemers aan het toernooi bevonden zich immers ook buitenlandse gezanten en gasten zoals de Hollandse gravenzoon Willem (VI) van Beieren. Deze kreeg na afloop van het toernooi door koning Richard II het lidmaatschap van de Orde van de Kousenband aangeboden. Willem aanvaarde deze eer en zette hiermee de alliantie tussen de dynastie van Beieren en de Bourgondische hertogen stevig onder druk.

In andere bijdragen wordt vooral de relatie tussen het middeleeuwse toernooi en de hoofse literatuur tot uitwerking gebracht. Andrew Murray bijvoorbeeld probeert de vroegste Duitstalige toernooitradities in beeld te brengen aan de hand van een lezing van enkele Duitstalige sleutelteksten (vooral proza). Wat opvalt in zijn analyse is het groeiende spanningsveld tussen het toernooi als massaevenement (de *mêlée*) met het belang van de handhaving van groepsdiscipline en interne cohesie van de deelnemers enerzijds en het verlangen naar individuele roem en prestatiedrang dat zich vertaalt in de opbloeiende traditie van de individuele steekspelen (*tjost*). James Titterton gebruikt zowel bestuurlijke als verhalende

bronnen om aan te tonen hoe deelnemers toernooisport in het verleden aanwendden om de bij uitstek meest aristocratische waarde – eer – op het toernooiveld te verzilveren. De auteur onderkent hierbij de enorme plasticiteit van het begrip eer. Een toernooikampioen kon zijn overwinning op het toernooiveld niet alleen opdragen aan een dame maar kon door de uitoefening van wapendaden ook eer verwerven in dienst van een breder (adellijk) familieverband (de heraldiek werkte hierbij ondersteunend) of eeuwige roem vergaren in naam van een vorst of landsgebied. De verdeling van toernooideelnemers in territoriale teams speelde in op deze gevoelens van gedeelde geografische herkomst en zorgde dat sommige toernooien werden opgezet als een soort van landencompetitie of middeleeuwse Champions League.

Zowel Catherine Blunk als Rosalind Brown-Grant bestuderen de wapenpas, een nieuwe, meer theatrale vorm van wapencompetitie die zich ontwikkelde in de veertiende en vijftiende eeuw binnen het raamwerk van de hoofse literatuur, een literair genre dat in diezelfde periode tot grote bloei kwam aan de laatmiddeleeuwse vorstenhoven. Ze stellen zich daarbij de vraag in hoeverre literaire conventies bepalend en richtinggevend waren in de vormelijke en inhoudelijke uitwerking van de wapenpas. Brown-Grant, die de Bourgondische roman van Jehan d'Avenes (ca. 1460-1467) vergelijkt met de wapenexploten van de vijftiende-eeuwse kampioen Jacques de Lalaing (ca. 1421-1453), ziet de relatie tussen de hoofse literatuur en het fenomeen van de wapenpas als sterk wederkerig. Zij maakt de vergelijking tussen de wapenpas uit de vijftiende eeuw en de vaak luisterrijke en theatrale openingsceremonies die de Olympische Spelen voorafgaan. Na dit imponerende *pièce de résistance* wordt de focus op-

200

Tijdens de wapenpas van de Fontaine de Pleurs (1449-1450) daagt de Bourgondische kampioen Jacques de Lalaing zijn tegenstander, Amé de Rabutin, heer van Epiry, uit voor een tweekamp (miniatur in het 'Livres faits de messire Jacques de Lalaing', Vlaanderen circa 1530; coll. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, Ms. 114 (2016.7) fol. 123)

nieuw verlegd naar de atletische prestaties van de deelnemers. De discussie hoeft dus niet zwart-wit te zijn en het ene hoeft het andere niet uit te sluiten: de wapenpas bestond daarom niet uitsluitend uit literaire enscenering of louter krijgshaftig vertoon maar was een compositie en mengvorm van beiden.

In de bijdragen van Ralph Moffat en Marina Viallon worden de technologische aspecten van het toernooiwezen verder belicht tegen de achtergrond van de toenemende specialisatie in de wapenindustrie. Aan de hand van diverse wapeninventarissen en rekeningen gaat Moffat op zoek naar de gebruikte terminologie van wapens en wapenuitrustingen – meestal leenwoorden uit de Franse taal – om nieuwe trends of modeverschijnselen te kunnen detecteren. Hij koppelt deze technologische innovaties aan wijzigende praktijken in de toernooicultuur en de oorlogsvoering. Marina Viallon geeft dan weer een overzicht van de evolutie in toernooizadels, met hoge en lage zadels die elk een aparte rijtechniek vereisten en een eigen regionale verspreiding en dynamiek kenden.

Ten slotte brengen Natalie Anderson en Iason-Eleftherios Tzouriadis de bloei van de toernooi- en tweekampcultuur tijdens de regering van keizer Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519) onder de aandacht. Deze Duitse traditie kende haar eigen geplogenheden en conventies en heeft daardoor, geholpen door de uitstekende bronoverlevering, de bijzondere interesse van historici gewekt. Ook de vijfhonderdjarige herdenking van het overlijden van de Habsburgse vorst in 2019 heeft het onderzoek verder gestimuleerd. Tzouriadis plaatst het succes van het wapengevecht te voet tegen de achtergrond van de militaire ontwikkelingen van de vijftiende en zestiende eeuw, waarbij de Duitse landsknechten en Zwitserse huurlingen het oorlogstoneel steeds vaker domineerden. Tzouriadis beschrijft hierbij minutieus de verschillende gevechtsformats die zich ontwikkelden en de offensieve en defensieve wapens die gebruikt werden tijdens het geharnast gevecht te voet. Dat ook renaissancevorsten zoals Maximiliaan van Oostenrijk als voetsoldaat het strijdperk betraden, geeft aan dat deze specifieke vorm van gewapende competitie aan cultureel en politiek belang toenam. Anderson betuigt dan weer hoe deze aartshertog en latere keizer, die in de Nederlanden beladen werd met een eerder negatieve beeldvorming, er in het Duitse Rijk als een volwaardige impresario in slaagde om het toernooispel als kunstvorm te perfectioneren en functioneel in te zetten in allerlei hoofse festiviteiten met politieke boodschap. Maximiliaan van Oostenrijk reisde voortdurend door het uitgestrekte en politiek versnipperde Heilige Roomse Rijk en gebruikte deze sportwedstrijden als evenement waar belangrijke Rijksvorsten en edelen elkaar konden treffen in een competitief kader. Tegelijk bood het toernooi aan de keizer de gelegenheid om zijn ridderlijke kwaliteiten te etaleren en de Duitse adel onder de indruk te brengen met de door de Habsburgers toegeëigende en verfijnde ‘Bourgondische’ spektakelcultuur.

Zoals de ondertitel van deze verzamelbundel subtiel aangeeft, is deze publicatie veel meer dan uitweiding over de toernooicultuur in de ‘enge’ zin van het woord, maar schenkt ze ook bijzondere aandacht voor latere, geëvolueerde vormen van de toernooisport zoals de wapenpas en het voetgevecht met staaftbijl. Het is zeker een verdienste van de redacteurs om de toernooicultuur in al zijn vormelijke diversiteit te benaderen en de discussie en samenwerking tussen specialisten in geschiedenis, literatuur en materiële cultuur te bevorderen. Niettemin zorgt deze integrale aanpak er ook voor dat er te weinig inhoudelijke consisten-

tie overblijft tussen de verschillende wetenschappelijke bijdragen. Het boek slaagt er dan ook niet in om een effectief vergelijk te maken tussen de verschillende toernooitradities en hiervoor diepgaande maatschappelijke verklaringen te vinden. Daarvoor blijven de bijdragen te veel op zichzelf staan. Een algemeen besluit, waarbij de belangrijkste conclusies uit de bijdragen op een synoptische wijze worden geresumeerd, geanalyseerd en afgewogen, is daarom een belangrijk gemis in deze publicatie en had ongetwijfeld kunnen bijdragen aan een meer evenwichtige en voldragen studie. Toch blijft deze rijkelijk gestoffeerde studie een aanrader voor iedereen die zich wil verdiepen in de oneindige rijkdom van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne toernooicultuur.

Universiteit Gent – bert.verwerft@ugent.be

Artikelen

Ennoblement and the control of grants of arms in sixteenth-century Lorraine 9

Jean-Christophe Blanchard

Burgers op het kasteel. Elitedistinctie en representatie onder Hollandse heren buiten de ridderstand in de zeventiende en achttiende eeuw 34

Rob van der Laarse

Dossier Adel en dieren

De anti-hond: poezen en edellieden 84

Hanneke Ronnes

Slapeloze nachten en onvermoede doodsoorzaken. Over ongedierte in middeleeuwse kastelen en paleizen 97

Elizabeth den Hartog

De politieke relevantie van de Spaanse schimmel van Prins Maurits ten tijde van de Republiek 110

Harry J. Kraaij

Het kind als valkenier: opvoeding, heerschappij en valkerij in de zeventiende-eeuwse schilderkunst 121

Yannis Hadjinicolaou

Exotische dieren op de buitenplaats: menagerieën in de achttiende eeuw 138

Carlo Valerio

De Groene Minnaar van Margaretha van Oostenrijk 150

Paul J. Smith

29 | 2022

9 789464 550504